

П.Г.УСЕНКО *

ЖИТТЄВИЙ ПОДВИГ ЗИГМУНТА СЕРАКОВСЬКОГО (ДО 150-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ 1863 р.)

Висвітлюється життєвий шлях одного з керівників антиімперського повстання, яке відбулося 1863 р. в Польщі, Литві, Білорусі та у Правобережній Україні – З.Сераковського. Значну увагу приділено його взаєминам із Т.Шевченком.

Ключові слова: Сераковський, Шевченко, Російська імперія, визвольний рух, заслання, військова академія.

Уже те, що за доби Миколи I («во дні фельфебеля-царя», «во время люте») безстроково засланий у солдати рядовий Оренбурзького окремого корпусу Зигмунт Сераковський (Сераковський) не побоявся заприятитися з Тарасом Шевченком, особливо покараним монаршою забороною «писати та малювати», викликає неабияку повагу. Скрутної для них пори молодий поляк ледь не першим повеличав зневоленого Кобзаря «батьком»¹. Один із героїв доби національно-визвольних рухів ХІХ ст., він репрезентував себе українцем, коли на таке не наважувалися, за рідкісним винятком, етнічні «малороси». Із ним товаришували Едвард Желіговський і Олексій Плещеев, Володимир Спасович та Микола Добролюбов, Олександр Герцен і Михайло Бакунін, Микола Чернишевський та Василь Білозерський...

6 (18) травня 1826 р. зубожіла шляхетська родина Гната і Фортунати Сераковських у волинському селі Лісовому збагатилася первістком – Зигмунтом (Сигизмундом)². Батько, включившись до польського повстання 1830–1831 рр., зник безвісти, а на хлопця-напівсироту чекала нелегка стежа талановитої людини з уразливим серцем, але зі здоровим глуздом, допитливою та енергійною. Перипетії його життя привернули увагу сучасників (О.Герцена³, М.Чернишевського⁴, Б.Залеського⁵, Я.Савицького⁶, Я.Станевича⁷,

* Усенко Павло Георгійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.

¹ Так З.Сераковський неодноразово звертався впродовж 1856 р. (див.: Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.70–71). Узагалі віддати комусь абсолютний пріоритет подібного визнання духовного синівства навряд чи вдасться. Див.: Усенко П.Г. «Дякую тобі за твоє ласкаве, сердечне українське слово...» // Слово і час. – 2009. – №3. – С.45.

² Російский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1343. – Оп.29. – Д.2492. – Л.35–35 об. Щодо дати народження З.Сераковського див.: Усенко П.Г. Українські сторінки біографії З.Сераковського // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.129–130.

³ Сигизмунд Сераковский // Колокол. – 1863. – 1.VIII; Герцен А.И. Собрание сочинений. – Москва, 1959. – Т.17. – С.218–220.

⁴ Н.Г.Чернышевский в воспоминаниях современников: В 2 т. – Т.2. – Саратов, 1959. – С.87–89, 132–133.

⁵ Zygmunt Sierakowski (Dolega) // Ojczyzna. – 1865. – 19.II–16.IV; Zaleski Br. Wygnańcy polscy w Orenburgu // Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego. – Paryż, 1867. – S.102–103; Спогади про Тараса Шевченка. – К., 2010. – С.291–293.

⁶ Strus [Sawicki J.]. Ludzie i wypadki z 1861–1865 r. – Lwów, 1894. – Cz.1–2.

⁷ Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim – naczelnym wodzu powstania styczniowego na Litwie i Żmudzi: Wyjątki z pamiętnika Jana Staniewicza. – [Kowno, 1939].

Б.Дибовського⁸, М.Цилова⁹) і пізніших дослідників, що відбито публікаціями в Росії¹⁰, Польщі¹¹, Литві¹² та Україні¹³.

Закінчивши 1843 р. Житомирську гімназію, він не мав коштів на продовження освіти. Довелося стати приватним учителем поміщицьких дітей¹⁴. 1845 р. вступив до Санкт-Петербурзького університету¹⁵. Був студентським ватажком. 20 квітня 1848 р. в Почаєві його схопила поліція – через підозру, що намірився перетнути недалекий австрійський кордон, за яким буяла європейська «Весна народів». Становий пристав спровадив затриманого до кременецького земського справника, а той – у Київську фортецю, на розсуд вищих інстанцій¹⁶.

З України З.Сераковського, як роком перед цим Т.Шевченка, генерал-ад'ютант Д.Бібіков доправив у руки жандармів III відділення, котре, своєю чергою, передало колишнього студента, за імператорською конфірмацією, до Оренбурзького окремого корпусу, на нескінченну муштру та паличну дисципліну, вельми загрозливі через відсутність документального обґрунтування дворянства Сераковських¹⁷.

⁸ *Dybowski B.* W imię prawdy. – Lwów, 1900; *Idem.* Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. – Lwów, 1906.

⁹ *Цылов Н.* Сигизмунд Сераковський – предводитель мятежнических шаек в Ковенской губернии // Вестник Западной России. – 1864. – №5. – С.159–170; *Его же.* Сигизмунд Сераковский и его казнь, с предшествовавшими польскими манифестациями в 1861–1863 годах. – Вильна, 1867.

¹⁰ Сераковский // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1912. – Т.20. – С.239–240; *Ветринский Ч.* [Чешихин В.Е.]. Статья Герцена «Сигизмунд Сераковский» // Голос минувшего // 1913. – №11. – С.210–214; *Кушаков А.В.* Сигизмунд Сераковский – сотрудник «Современника» // Русская литература. – 1958. – №3. – С.148–152; *Смирнов А.Ф.* Сигизмунд Сераковский. – Москва, 1959; *Дьяков В.А.* Сигизмунд Сераковский. – Москва, 1959; *Его же.* Новые документальные материалы о С.Сераковском // Исторический архив. – 1959. – №2. – С.208–215; *Его же.* Материалы к биографии Сигизмунда Сераковского // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. – Москва, 1960. – С.23–124; *Писаржк Г.* Три письма Сигизмунда Сераковского // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.224–228; Новые материалы для биографии Зигмунта Сераковского // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». – Москва, 1964. – С.3–114; *Усенко П.Г.* Письма С.Н.Фёдорова к Н.А.Добролюбову, Зигмунту Сераковскому и Яну Станевичу // Русская литература. – 1977. – №4. – С.129–136; *Его же.* Новые материалы о деятельности З.Сераковского в 60-х годах XIX века // Советское славяноведение. – 1978. – №2. – С.98–108; *Его же.* Неизвестный автограф польского революционера З.Сераковского // Советские архивы. – 1980. – №2. – С.76–77.

¹¹ *Koszczyk W.* Zygmunt Sierakowski – naczelny wódz Żmudzi w r. 1863. – Lwów, 1891; *Gawlik M.* Zygmunt Sierakowski. – Kraków, 1913; *Halicz E.* Zygmunt Sierakowski // Wojsko Ludowe. – 1954. – №3. – С.46–64; *Marciniak Z.* Zygmunt Sierakowski – bojownik o sprawiedliwość społeczną i wyzwolenie narodowe. – Warszawa, 1956; *Fajnhauz D.* Nieznane listy Zygmunta Sierakowskiego // Przegląd Historyczny. – 1961. – Z.4. – С.751–758; *Usenko P.* Zygmunt Sierakowski – członek Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 1994. – №2. – С.21–33.

¹² *Fainhauzas D. Z.* Sierakausko visuomeninós-politines pažiueros ir jo revoliucinė veikla // Lietuvos istorijos instituto darbai. – Vilnius, 1951. – Т.1. – Р.154–179; *Usenko P.* Zygmunt Sierakowski w szeregach ogólnorosyjskiej demokracji rewolucyjnej // Czerwony Sztandar. – 1982. – 21.III.

¹³ *Ткаченко М.М.* Т.Шевченко і С.Сераковський // Вісник АН УРСР. – 1957. – №3. – С.20–25; *Буткевич Т.* Тарас Шевченко і Зигмунт Сераковський // Український історичний журнал. – 1961. – №1. – С.94–101; *Марахов Г.И.* Сигизмунд Сераковський и его связи с Украиной // Советская Украина. – 1961. – №2. – С.155–160; *Марахов Г.И.* Видатний польський революціонер-демократ (До 100-річчя з дня загибелі Сигизмунда Сераковського) // Український історичний журнал. – 1963. – №3. – С.115–116; *Усенко П.Г.* Натхненний Сигизмунд. – Л., 1990 та ін.

¹⁴ Biblioteka Czartoryskich (Kraków; далі – Biblioteka Czart.). – Dział Rękopisów. – №6934. – Ark.11.

¹⁵ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.395. – Оп.48. – Д.416. – Л.10.

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.109. – 1848 г. – Д.190. – Л.1–1 об.

¹⁷ Там же. – Л.10–88.

У низці довідкових видань стверджується, що Зигмунт опинився в «арештантській роті»¹⁸. Насправді він, подібно до Т.Шевченка, без суду тягнув лямку по лінійних батальйонах 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії¹⁹. Інша річ, що обидва, потрапивши солдатами до «незамкненої тюрми», належали до «найбіднішої, найнещаснішої верстви»²⁰.

Під час Каратауської експедиції 1851 р. Б.Залеський листом передав до Оренбурга, що Тарас велів «обняти» З.Сераковського. В епістолярії збереглися тодішні вказівки Зигмунтові, як в опорі на спільного приятеля – дивізійного квартирмейстера К.Герна – полеглисти поетове становище²¹. З.Сераковський (наперекір суворому монаршому застереженню) забезпечував Т.Шевченка олівцями для малювання, поширював його твори, обмінювався з ним посланнями. «Чому це мені Сигізмунд нічого не пише? Що він і де він?», – стурбовано запитував Б.Залеського 10 лютого 1855 р. Т.Шевченко, та прохав: «Напиши хоч ти пару слів про нього». А 25 вересня 1855 р. занотував сподівання на зустріч: «Лист надхненного Сигізмунда я прочитав із насолодою. Справжній поет! Не відповідаю йому тепер, бо надіюся з ним скоро в Ак-Мечеті побачитися»²².

Конкретизувати обставини їхнього особистого знайомства «в степу безкраїм за Уралом» поки що не вдалося. Із цього приводу від 1958 р. точиться полеміка, в якій доходило до категоричного заперечення тамтешнього «очно-го» спілкування²³. І все-таки багатолітнє перебування обох непересічних вигнанців у військовому з'єднанні (частини котрого нехай і були розкиданими по велетенському терену) не виключало шансів зустрітися. Так, уважалося, що Т.Шевченкові не випало побачити З.Сераковського впродовж 1852–1856 рр., оскільки перший служив у Новопетровському форті, а другий – в Оренбурзі й Ак-Мечеті. Ігнорувалося, наскільки розлого пролягали маршрути З.Сераковського. Утім, відомо, що, наприклад, 1853 р. «Зигмунт на все літо поїхав до Башкирії»²⁴.

Раз по раз Т.Шевченко відгукувався про З.Сераковського як про добре знаного. Розчулено віншував його 6 квітня 1855 р.: «Мій любий, мій добрий Zyhmonte! Дякую тобі за твое ласкаве, сердечне українське слово, тисячу

¹⁸ Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 1963. – С.84; Українська радянська енциклопедія. – Т.10. – К., 1983. – С.119; Украинская советская энциклопедия. – Т.10. – К., 1984. – С.28; Довідник з історії України. – Т.3. – К., 1999. – С.156; Довідник з історії України. – К., 2001. – С.745.

¹⁹ ГАРФ. – Ф.109. – 1848 г. – Д.190. – Л.73.

²⁰ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – Варшава; Л., 1936. – С.14; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.5. – К., 2003. – С.15.

²¹ Паламарчук Г.П. Матеріали до біографії Шевченка за листами Броніслава Залеського // Питання шевченкознавства. – Вип.1. – К., 1958. – С.112, 115–116.

²² Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.102, 105–107, 111, 121; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.88, 95.

²³ Пор.: Ведіна В.П. У спільній боротьбі. – К., 1958. – С.45; Паламарчук Г.П. Матеріали до біографії Шевченка за листами Броніслава Залеського. – С.111–112; Стицький В.Є. Шевченко в заслання (до питання поетового оточення) // Тарас Шевченко: До 100-річчя з дня смерті. – К., 1961. – С.90; Хінкулов Л.Ф. Тарас Шевченко і його сучасники. – К., 1962. – С.199–208; Дьяков В.А. Тарас Шевченко і його польські друзя. – Москва, 1964. – С.60–62; Большаков Л.Н. Літа невольничі. – К., 1971. – С.361–362; Кирилук Є.П. Шевченкознавчі та славістичні дослідження. – К., 1977. – С.47; Смілянська В.Л. Біографічна шевченкіана (1861–1981). – К., 1984. – С.177, 186.

²⁴ Писаржк Г. Пятнадцать писем Зигмунта Сераковского и Бронислава Залеского к Аркадию Венгжиновскому // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». – С.15–16.

разів дякую тобі. [...] Не забувай того, що любить тебе Ш.»²⁵. Уже за правління Олександра II, отримавши еполети прапорщика Брестського піхотного полку, З.Сераковський зміг повернутись із заслання. У червні 1856 р. Б.Залеський переслав його фото Т.Шевченкові на Мангішлак, накресливши перспективу боротьби за звільнення адресата: «Сигізм[унд] займеться цією справою як власне своєю; має знайомих та друзів – імовірно, і досягне успіху»²⁶. З.Сераковський підбадьорював старшого друга-українця:

«Батьку! Це рік радості та щастя. Сьогодні сонце піднеслося до зеніту на небі, й наше щастя, можливе в Оренбурзі, – найбільше. Броніслав наш одержав сьогодні повне звільнення, усіх прав одновлення. Завтра (не пізніше 1 липня) їде на батьківщину, на землю нашу святу – я чекаю на нього й поїду разом із ним або поїду його передовим. Я маю надію з Москви до Петербурга заїхати. [...] І серце, і розум, і Броніслав, слово котрого для мене святе, говорять: перша – твоя справа, батьку! Бог благословить мої наміри та зміцнить моє слово! Ми жили з тобою на Сході, ми збагнули глибоке значення Слова. Бог великий – Алла екбер. В ім'я Бога їду до Петербурга й на береги Дніпра. Не бійся – не забуду: Дніпро нагадає мені про тебе, батьку. Полк, куди мене призначено, стояв узимку на берегах Дніпра, поблизу Катеринослава – на місці Січі. За першої звістки про це (все від Броніслава) я написав посланіє “Батькові”. Ти його цього року одержиш. У ньому стиль слабкий, та думка велика (думка не моя – почиття моє!), свята: про злиття єдиноплемінних братій, що живуть на обох Дніпра берегах. Прощай. Цілую тебе, наш батьку вічний. Дай Боже цілувати тебе на берегах Дніпра чи в Петербурзі. Сигізмунд»²⁷.

Небавом Т.Шевченко сповістив:

«Портрет С. [Сераковського] хоч і блідий, але його пізнають навіть солдати, що його колись в Уральському бачили. Дякую йому за цей любий подарунок, але за лист не дякую, бо його досі прочитати не можу, страшенно нечітко написаний. А все-таки цілую його з усієї повні душі. Попроси його, щоб він мені свій адрес із Катеринослава прислав і щоб хоч трошки письмо своє вирівняв»²⁸.

З липня 1856 р. Б.Залеський уточнив для Т.Шевченка: «Сигізмунд їде зі мною, а з Москви подається до Пітера – з ним благословив я на дорогу й твого «Варнака»». З.Сераковський по цьому ще додав:

²⁵ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.114; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.90.

²⁶ Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.69–70.

²⁷ Відділ рукописних фондів Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф.92. – №301. – Арк.1–1 зв. Пор.: Листи до Тараса Шевченка. – С.70–71.

²⁸ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.138; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.110; Полотай А.М. Новознайдені автографи листів Т.Г.Шевченка до Броніслава Залеського // Радянське літературознавство. – 1971. – №6. – С.69.

«Батьку! До побачення у Петербурзі або в Києві. Алла екбер! Бог великий – побачимося. Іду з повною надією, що доля всіх нас полегшиться. Бог великий – цар милостивий. Батьку! Великі люди великі перенесли страждання. Одне з найбільших – степ безвихідний, дикий, пустеля. У пустелі жив співець Апокаліпса – у пустелі ти тепер живеш, наш лебедю! Твої “киргизята” чудові! Ти втілюєш ідеї. Прощавай, цілую тебе! До побачення. Твій Сигізмунд»²⁹.

8 листопада того року Т.Шевченко звернувся до Б.Залеського:

«Виправдай мене перед Сигізмундом, що я йому не пишу. Причина натуральна. Не знаю, куди писати. Якщо він іще в Петербурзі, то напиши йому моє щире привітання й уклінну просьбу знищити “Варнака” та (я справжній прошак) прислати мені дві плитки сепії фірми *Seria de Roma* або фабрики Шанеля»³⁰.

У столиці Російської імперії амністований волиняк домігся, щоби кривдники-урядовці визнали несправедливість учиненого проти нього. Відтак йому було зараховано офіцерський стаж із 1852 р., коли Зигмунт діждався лише унтер-офіцерства. З.Сераковського навіть прикомандирували до Зразкового кавалерійського полку для підготовки до навчання в Академії генерального штабу³¹, чим пояснюються рядки Б.Залеського, звернені до Т.Шевченка 18 вересня 1856 р.: «Сигізмунд у Петербурзі або, краще сказати, у Павловську, відряджений до Зразкового кавалерійського полку для вступу потім до військової академії»³². Кобзар тепло побажав «найбільш блискучого успіху на вибраному ним шляху»³³. Саме 1856 р. «натхненний Сигізмунд» знаменно вітав майбутнього генерала М.Домонтовича, батька відомої більшовички О.Коллонтай: «Я українець із правого берега Дніпра, а ви – лівого. Міцно-міцно тисну вам руку»³⁴.

З.Сераковський увійшов до гурту співробітників популярного місячника «Современнику», очолюваного М.Некрасовим і М.Чернишевським. До липня 1857 р. упорядкував низку добірок зарубіжних оглядів, а також виступив автором статей «Погляд на внутрішні відносини Сполучених Штатів» та «Поети бідних» (заборонена цензурою)³⁵.

Оперуючи матеріалами з різних країн, повідомляв про злидні паризьких робітників, навислу над ірландськими селянами загрозу голоду, безробіття у Великобританії та Швейцарії. Контрастом подавав шкіци про злочини товстосумів, резюмуючи: «Якщо метою життя є нажива, то не в кожного вистачить снаги наживатися законно, пристойно». Певною мірою задля вияснення

²⁹ ІЛ. – Ф.92. – №85. – Арк.1–1 зв. Пор.: Листи до Тараса Шевченка. – С.71.

³⁰ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.6. – С.115; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.11. – С.142.

³¹ РГВИА. – Ф.395. – Оп.48. – Д.416. – Л.15.

³² Листи до Тараса Шевченка. – С.74.

³³ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.153; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.6. – С.122.

³⁴ Русско-польские революционные связи. – Т.1. – Москва, 1963. – С.204.

³⁵ Див.: Кушаков А.В. Сигизмунд Сераковский – сотрудник «Современника» // Русская литература. – 1958. – №3. – С.148–152; Усенко П.Г. К вопросу о сотрудничестве З.Сераковского в «Современнике» // Советское славяноведение. – 1981. – №1. – С.24.

наймерзеннішої «пошесті» кріпацтва, дебютуючи у журналі, задекларував, що емансипація селян та надання їм землі «відповідає прагненням і духові народу»³⁶. Пропагував національне визволення. У рубриці «Закордонні вісті» він викривав колоніальну політику урядів Великобританії, Іспанії, Голландії:

«Тепер соромно, коли говорять *усесвітня історія* та розповідають про події якогось куточка на Божому світі, названого Європою, торочать про загальний розвій, твердять, що людство складає одну сім'ю, а між тим величезна більшість цього людства (вся майже Азія, не говорячи вже про Африку) й не здогадується, що про неї йдеться»³⁷.

Жадав соціальної справедливості, рівності, свободи та братерства, не приховуючи, що очікував на їх торжество вже в недалекому майбутті. Уповав на науково-технічний прогрес. У травні 1857 р., посилаючись на парафразу О.Пушкіна (за метафорою Ф.Альгаротті), зазначив: «Петро Великий, – сказав поет, – “прорубав вікно в Європу”. За десять років залізниці з'єднають нас більше з Європою – тоді відчиняться й двері навстіж»³⁸.

Подібний футурологічний прогноз синхронно розгорнув М.Чернишевський, у «Нотатках про журнали» на шпальтах «Современника» прозорливо коментуючи:

«Розвиток економічного руху, який помітним чином починається в нас пробудженням духу торговельної та промислової підприємливості, побудовою залізниць, заснуванням компаній пароплавства тощо, неминуче змінить наше економічне буття, котре досі задовольнялося простими формами й засобами старовини. Волею-неволею ми повинні будемо в матеріальному побуті жити, як живуть інші цивілізовані народи»³⁹.

Із цими екскурсами за своїм змістом збігається вселенський висновок Т.Шевченка у «Щоденнику» («Журналі») від 27 серпня 1857 р.:

«Великий Фультоне! І великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престоли та корони, а дипломатами й дідичами тільки закусить, пограється як школяр цукерком. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить по всій нашій планеті ваша колосальна геніальна дитина. Мое пророцтво безсумнівне»⁴⁰.

Здібний публіцист, З.Сераковський на шпальтах «Современника» вдавався до «езопової мови», укоріненої в підцензурній російській журналістиці. Його версії чужоземних сюжетів нерідко мали значення, приховане від органів нагляду. У студії про Сполучені Штати для квітневого номера 1857 р. високо поцінував війну за незалежність 1775–1783 рр., внесок Дж.Вашингтона, Т.Джефферсона,

³⁶ Современник. – 1856. – №11. – С.149; №12. – С.273.

³⁷ Там же. – 1857. – №3. – С.160.

³⁸ Там же. – №5. – С.95.

³⁹ Чернишевский Н.Г. Полное собрание сочинений. – Т.4. – Москва, 1948. – С.745.

⁴⁰ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.119; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.5. – С.86–87.

Б.Франкліна, які символізували суспільний поступ. Утім, симпатія до заокеанських достойників не завадила прискіпливості З.Сераковського стосовно тамтешніх реалій – і нехтування олігархами американською конституцією, і те, що на президентських виборах «свободу подання голосів було насправді знищено». Його праці алюзійно зачіпали російську (почасти тотожно українську, польську) дійсність, про що через усілякі перепони не можна було висловлюватися відверто:

«Нині питання про невільництво в Північній Америці – найважливіше й таке, що не терпить зволікань. Якби навіть удалося відсторонити його на певний час, то воно постало б із новою силою, загрожуючи невпинними заворушеннями та заколотами, поки не розв'яжеться остаточно»⁴¹.

Тема рабства у США (а воно було ситуативним синонімом «доморощеної» кріпаччини) досить ґрунтовно розкрита «Современником». Це стимулювалося М.Чернишевським, який стисло підсумував: «Корінне зло у Сполучених Штатах – невільництво»⁴². Після розвідки З.Сераковського у часопису з'явилися поезії Г.Лонґфелло в російському перекладі революціонера-демократа М.Михайлова під заголовком «Пісні про неґрів» і стаття В.Обручева «Невільництво в Північній Америці». Спромігшись видрукувати раніше заборонений у Росії роман американської письменниці Г.Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома», М.Некрасов надіслав його всім передплатникам свого журналу безкоштовно⁴³.

Повернувшись із заслання тринадцятьма місяцями раніше за Т.Шевченка та перейнявшись його визволенням (Б.Залеський у березні 1857 р. повідомив, що З.Сераковський дбав про відповідне офіційне клопотання оренбурзького й самарського генерал-губернатора В.Перовського)⁴⁴, Зиґмунт спільно з графським подружжям Анастасії (Настасії) та Федора Толстих домагався, щоби великий українець неодмінно отримав дозвіл мешкати в Петербурзі, поміж «добрих і освічених людей»⁴⁵. У травневому числі «Современника» 1857 р. цитував француза Е.Лабуле:

«Переслідуванням, темницям, ешафотам, вогнищам не вдалося здолати людський дух. Були часи, коли кат брав гору (наприклад, в Іспанії, в Італії), проте перемога залишалася неповною та даремною. Був завжди куток у світі, де пригнічена совість повставала, де вона проголошувала права свої біля підніжжя ешафота. Переслідування ніяк не врятують спорохнілого ладу»⁴⁶.

Того ж року передав П.Кулішеві 17 манґішляцьких малюнків Т.Шевченка, одержаних від Б.Залеського для продажу (невдовзі були успішно реалізовані)⁴⁷. Уже в листопаді Б.Залеський поділився з Т.Шевченком новинами:

⁴¹ Современник. – 1857. – №4. – С.67, 97.

⁴² Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. – Т.7. – Москва, 1950. – С.920.

⁴³ Некрасов Н.А. Полное собрание сочинений и писем. – Т.10. – Москва, 1952. – С.375.

⁴⁴ Листи до Тараса Шевченка. – С.80.

⁴⁵ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.170; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.135.

⁴⁶ Современник. – 1857. – №5. – С.111.

⁴⁷ Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К., 1966. – С.24–25; Листи до Тараса Шевченка. – С.91, 99, 267; Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – Т.5. – С.141.

«Сигізмунд пише, що він по твоїй справі часто відвідує графиню Настасію Іванівну і що сподівається побачити тебе незабаром на берегах Неви. Дай Боже! Настасія Іванівна прийняла його привітно, щиро, як мати – як сестра – й на тебе чекає, видно, в її господі така ж зустріч»⁴⁸.

Щодо налагодження координації зусиль на його підтримку поет дізнався й від М.Лазаревського: «Зараз їду до графині Настасії Іванівни, з якою я ще не знайомий, але яка прислала Сигізмунда Сераковського спитати про тебе»⁴⁹. 28 жовтня озвався М.Костомаров: «Брати і приятелі наші в Петербурзі – Білозерський, Навроцький, Сераковський і другі – казали, що мусив ти приїхати к 1 октябрю». 2 листопада А.Толстая інформувала Т.Шевченка: «Повсякденно говоримо про Вас. То з М.Мат. (Лазаревським – П.У.), то з Сераковським або зі собратами художниками»⁵⁰.

Зигмунт усвідомлював, наскільки важливо вимученому українському генію вирватися до знайомої культурної атмосфери на берегах Неви, чутливо реагував на його настрої, відбитий сентенцією: «Малі міста небезпечні»⁵¹. 20 лютого 1858 р. М.Лазаревський поздоровив Тараса:

«Сьогодні графиня прислала до мене Сераковського, щоб я з Овсянниковим приїхав неодмінно до неї... Графиня прислала за мною сповістити, що на прохання графа Федора Петровича тобі дозволено жити в Петербурзі (під наглядом поліції) і під рукою графа Ф[едора] П[етровича] для продовження вивчення живопису при Академії мистецтв»⁵².

У Шевченковому «Щоденнику» 28 березня 1858 р. – хвилюючі фрази про «радісну, веселу зустріч» недавніх «оренбурзьких співвигнанців», їхні «сердечні розмови», співи «милих, рідних пісень»⁵³.

У військовій академії З.Сераковський за сприяння Я.Домбровського, З.Падлевського, Я.Станевича та інших сподвижників запровадив революційну конспірацію, водночас брав участь у гучних публічних акціях⁵⁴. Його співкурник М.Новицький (котрому Літературний фонд довіряв переговори з поміщиком В.Флорковським про звільнення Шевченкових родичів⁵⁵) розповідав:

«Сераковський мав у всіх сферах петербурзької громадськості величезне знайомство, постійно то сам здійснюючи, то приймаючи візити інших у своїй квартирі... Тут бували поети,

⁴⁸ Листи до Тараса Шевченка. – С.89.

⁴⁹ Там само. – С.87.

⁵⁰ Там само. – С.88.

⁵¹ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.163; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.6. – С.128.

⁵² Листи до Тараса Шевченка. – С.113.

⁵³ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.221–222; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.5. – С.167.

⁵⁴ Див., напр.: Пантелеев Л.Ф. Воспоминания. – Москва, 1957. – С.209–210; Дьяков В.А. Заметки Владислава Коссовского о петербургском подполье и польской эмиграции накануне восстания 1863 г. // Революционная Россия и революционная Польша. – Москва, 1967. – С.391–409.

⁵⁵ Н.Д.Н. [Новицький Н.Д.]. К биографии Т.Г.Шевченка // Киевская старина. – 1889. – №3. – С.731–733.

письменники, редактори, художники, артисти, попи, патери і мулли, поміщики губерній північно- та південно-західних, малоросійських і великоросійських, книгопродавці та господарі друкарень, високопоставлені цивільні й військові чини, професори і студенти, офіцери всіх родів зброї, мандрівники, лікарі, сибіряки та оренбуржці, які були політичними засланцями і які не були ними»⁵⁶.

З ім'ям З.Сераковського пов'язаний місячник «Военный сборник», що 1858 р. зажив репутації своєїрідної філії «Современника». Зигмунт був прикомандирований до Окремого гвардійського корпусу, коли там народжувалося це видання. Самодержавство збиралось ефективніше впливати на офіцерів, утім санкціонований самим імператором і фінансований казною збірник зайняв принципову позицію, критично налаштуваючи своїх читачів.

Первісно редагували «Военный сборник» М.Чернишевський та професори академії генштабу В.Аничков і М.Обручев, з якими З.Сераковський приятелював, легко засвоюючи «вищі військові науки» (викладачі пропонували йому місце ад'юнкта, переконуючи, що йому до снаги посісти кафедру; за В.Аничкова, як свідчив найближчий друг З.Сераковського – Я.Станевич, Зигмунт робив економічні викладки)⁵⁷. Перед недавнім засланцем стелилася неабияка кар'єра: наприкінці 1859 р. закінчив академію за першим розрядом, отримав звання штабс-капітана і перспективу служби в департаменті генерального штабу – стрижневою у військовому міністерстві.

Російська армія комплектувалася в основному з селян, на що насамперед зважали демократи (варто згадати вірш Т.Шевченка «Не спалося, – а ніч, як море», де колишніх кріпаків представлено у «солдатському нежитті»). Уникнувши панщини, чоловіки йшли натомість у кабалу до таких офіцерів, які сприймали «нижніх чинів» нижчими істотами. Роки витрачалися на вдосконалення непотрібних за бойових умов плац-приймів. Безпосередні виконавці охоронних функцій страждали від суворого режиму і примх командирів. Щодо військових кріпосників, то Т.Шевченко 14 червня 1857 р. щоденниковим реченням затаврував їхнє моральне обличчя, пияцтво та бійки – «справжні “досути” лінійних, армійських та навіть гвардійських молодих офіцерів»⁵⁸. Порушення гострих питань у новому столичному друкованому органі – не просто збіг: причетним до цього був Шевченків однодумець Зигмунт Сераковський. Він контактував як із М.Чернишевським – головним редактором «Военного сборника», так і з генералом О.Карцовим, котрий сформував фахову редакцію⁵⁹.

Значну роль у згуртуванні армійців та гвардійців навколо демократично спрямованої преси відіграв 1858 р. «Современник». У його лютневому числі перегукувались оголошення М.Чернишевського, М.Обручева, В.Аничкова про

⁵⁶ Новицкий Н.Д. Из далёкого минувшего // Литературное наследство. – Т.67. – Москва, 1959. – С.100.

⁵⁷ Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim... – S.14–16.

⁵⁸ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.15; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.5. – С.15.

⁵⁹ Русско-польские революционные связи... – С.204.

вихід «Военного сборника» та знакове оповідання «Чудо “Морского сборника”». Останнє, висвітлюючи стосунки командирів із підлеглими, захищало гідність солдата. Антиподом жорстокого майора Нурки, «правиці котрого доля вручила якщо не життя і смерть, то, принаймні, щастя і нещастя цілої тисячі людей», був підполковник Травка – випускник військової академії, саме тієї, де закладалися підвалини організації Сераковського – Домбровського. Секретар підпільного гуртка Ян (Іван) Станевич одержав гонорар за оповідання, підписане «Іван Путинка»⁶⁰. Хто ховався за цим псевдонімом? Не виключено, що З.Сераковський зі Я.Станевичем, а ще, можливо, Е.Желіговським, який того ж року в Петербурзі випустив роман «Сьогодні й учора», де одного персонажа назвав подібно до вигаданого потім псевдоніма – Іван Путнев.

З.Сераковський, Я.Станевич та Е.Желіговський входили до редакційного комітету газети «Слово» («Слово»). Не випадково Т.Шевченко занотував 11 травня 1858 р.: «Обідав з Желіговським у Білозерського й за успіх майбутнього польського журналу “Слово” випили пляшку шампанського»⁶¹.

Утім, оригінальний часопис протримався лише до 15-го номера, в якому 21 лютого 1859 р. було обнародовано листи історика-емігранта Й.Лелевеля, а також супровідну замітку про цього патріарха польських визвольних змагань. За це номінального редактора газети Ю.Огрізика негайно ув'язнили в Петропавлівській фортеці (вийшов на волю після клопотання петербурзьких літераторів)⁶².

Домінанта службових занять З.Сераковського – розкріпачення солдатських мас. У перші місяці 1860 р. він занурився в архівні джерела, аналізуючи «найважливіші військові реформи та більший чи менший їхній вплив на дух армій у головних державах Європи». Розшукав унікальні давні зводи законів. Спираючись на знахідку, аргументував, що норми покарання військових у Росії, колись м'якші від західноєвропейських кодексів, на поточний момент уже надто закатеніли⁶³.

Авторитетні вчені В.Безобразов, Ф.Тернер та І.Вернадський (батько майбутнього першого президента Всеукраїнської академії наук В.Вернадського) рекомендували його до Російського географічного товариства:

«Маємо честь запропонувати на обрання у члени-співробітники Імператорського російського географічного товариства зарахованого до генерального штабу штабс-капітана Сераковського (Сигізмунда Гнатовича), котрий за дорученням свого начальства займається дослідженням у галузі статистики моральної й карної в російських та іноземних військах. Пан Сераковський бажав би

⁶⁰ Див.: Усенко П.Г. Польские соратники Н.Г.Чернышевского в русской журналистике 50–60-х годов XIX века // Русская литература. – 1988. – №2. – С.158.

⁶¹ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.241; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.5. – С.182.

⁶² Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim... – S.15; Смирнов А.Ф. О польском литературном кружке в Петербурге и его органе «Слово» // История и культура славянских народов. – Москва, 1966. – С.18–29.

⁶³ РГВИА. – Ф.801. – Оп.99/73. – Д.180. – Л.27–27 об. Також див.: Усенко П.Г. Ініціативи З.Сераковського у сфері реформ 1860-х рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.18. – К., 2011. – С.207–222.

повідомляти результати своїх досліджень відділенню статистики і користуватися науковими посібниками товариства»⁶⁴.

11 квітня 1860 р. З.Сераковського було запрошено до заснованого при географічному товаристві політико-економічного комітету, де мала відбутися дискусія з приводу того, «яка система податку з торговельного класу найбільше відповідає основам народного й державного господарства». В імперії існувала патентна система зі становими преференціями та обмеженнями. Після дебатів за участі З.Сераковського присутні ухвалили, що прибутковим податком доцільно охопити всіх громадян незалежно від привілеїв та особливих прав; що комерція має бути доступною «всім без винятку підданим держави»⁶⁵.

Між паперів опозиційно налаштованого професора П.Павлова, фундатора недільних шкіл в Україні, близького до Харківсько-Київського таємного товариства, жандарми під час обшуку 1860 р. виявили візитну картку штабс-капітана З.Сераковського з реченням, котре їх насторожило: «Я бачився з Костомаровим і говорив з ним; натурально, що він із цілковитою повагою та співчуттям дивиться на все»⁶⁶. Саме тоді Зиґмунт демонстративно підтримав останнього в резонансній полеміці з російським істориком М.Погодіним⁶⁷. Мемуари М.Костомарова яскраво відбили враження 1850–1860-х рр.:

«Сераковський за вдачею і манерами своїми був суцільний вогонь. [...] Він мені винятково тоді сподобався. [...] Сераковський, вступивши до військової академії, швидко викликав там фурор незвичайними своїми здібностями. У 1860, 1861 та 1862 рр. я з ним нерідко бачився в Публічній бібліотеці й у себе вдома і, нарешті, у ресторанах, куди ми неодноразово ходили обідати вдвох. Його політичні переконання викликали в мене повний захват. [...] Він виглядав палким поборником демократичних ідей, прагнення дарувати простолюду волю й підвищувати його розумовий і майновий рівень шляхом правильної освіти. Він говорив саме те, чого не було за старої Польщі. Ніхто, здавалося, так неупереджено не ставився до темних сторін минувшини, і ніхто, здавалося, так не оцінював їх. Мої щирі слов'янські устремління знайшли, вочевидь, у цій людині найзавзятішого поборника»⁶⁸.

З.Сераковський був переконаний у тому, що «подальший необхідний розвиток думки про братерство між людьми є думка про братерство між народами». Указавши на «потребу взаємної, рівної поваги між окремими особами та великими групами осіб, тобто національностями», удався до влучної аналогії з симфонічним оркестром: «Хіба перша скрипка намислить виключати й поневолювати флейту, кларнет або другу скрипку, щоб одній розігравати всі н'єси?». Передрікав: «Наші сини чи онуки побачать, можливо, тісні братерські

⁶⁴ Научный архив Русского географического общества. – Ф.1856. – Оп.1. – Д.47. – Л.157.

⁶⁵ Вестник Императорского русского географического общества. – 1860. – Ч.28. – Приложение. – С.30–31.

⁶⁶ Цит. за: *Прийма Ф.Я.* Шевченко і недільні школи на Україні // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. – К., 1966. – С.174.

⁶⁷ С.С. [Сераковський С.]. Отчёт о диспуте гг. Погодина и Костомарова 19-го марта 1860 года // Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – 25.ІІІ; *Галахов А.Д.* Записки человека. – Москва, 1999. – С.240.

⁶⁸ *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.567–568.

союзи всіх народів – німецьких, романських, слов'янських і, зрештою, загальний європейський союз»⁶⁹.

Військовому міністрові Д.Мілютину та петербурзькому генерал-губернаторові О.Суворову (внукові відомого генералісимуса) подав доти немислимий трактат із національного питання, сміливо затаврувавши централізм («У Росії державне начало підкорило собі все, придушило все») і схилившись до варіанту співіснування народів, що «як рівний із рівним і як вільний з вільним» мали б реалізуватися «за цілковитого й довершеного застосування засад вільного розвитку народностей»⁷⁰.

Домагався офіційного статусу для української та польської мов із використанням їх на з'їздах і зборах, у судах, владних інстанціях. «Бажаючі вступити на державну службу у Західному краї повинні довести, що знають наріччя, котрими говорять у цьому краї», – таке до нього ніхто не формулював. Як і наступні пункти:

«У справах цивільних суд проходить тією мовою, якою подано позов, у справах кримінальних – якою вільніше розмовляє підсудний. [...] У школі лекції ведуться тією мовою, якою говорить більшість слухачів. [...] (безперечно, коли в якомусь середньому закладі, наприклад, у місті Києві, більшість учнів – малороси, викладання ведеться малоросійською). У вищих навчальних закладах, наприклад, у Київському університеті, кожний професор може викладати по-російськи, по-польськи чи по-малоросійськи; слухачі на заключних екзаменах відповідають яким забажають наріччям»⁷¹.

Ішлося про київський Університет св. Володимира, який, за задумом Миколи I, призначався насамперед для російщення Правобережної України. І через два десятиліття після загибелі автора цензура злякається появи наведених вище фраз у місячнику «Русская старина»⁷². Відтак вірнопідданські видання виплодять концепцію:

«Для розкладу Росії Сераковський [...] оволодів Чернишевським та “Современником”. [...] Для розкладу Росії було вигадано також план відриву від неї Малоросії. Сераковський і Падлевський узялися за цю справу: вони жадали будь-що створити з Шевченка малоросійського національного генія, малоросійський прапор та заволодіти цим прапором»⁷³.

Один із перших Шевченкових біографів М.Чалий підхопив тенденційні постулати, дещо адаптувавши їх: «Скориставшись довірливістю й простодушністю Тараса, Сераковський та Падлевський лагодилися з малоросійського

⁶⁹ Современник. – 1857. – №4. – С.326.

⁷⁰ Русско-польские революционные связи... – С.231–236.

⁷¹ Там же. – С.237.

⁷² Вопрос польский // Русская старина. – 1884. – №1. – С.48–60; РГИА. – Ф.777. – Оп.2/1869. – Д.65. – Л.234–238.

⁷³ Библиографический листок // Всемирный труд. – 1868. – №1. – С.227–231; Патч В. Сведения о польском мятеже 1863 года в Северо-Западной России. – Вильна, 1867. – Т.1. – С.163.

народного поета створити український прапор і заволодіти цим прапором»⁷⁴. Інша річ, що попри злісні звинувачення З.Сераковський та його однодумці справді цінували у Т.Шевченкові й народного поета, і національного генія, убачали стяг відродження України. Знаменно, що здійснена зрештою публікація під заголовком «Питання польське» зустріла підтримку в українському середовищі. «Це означення погляду передових поляків 60-х років», – зауважив історик Ф.Николайчик⁷⁵.

Повернувшись улітку 1861 р. із тривалої зарубіжної подорожі, З.Сераковський уже не застав свого українського друга живим. Ушановуючи пам'ять небіжчика, його лист від 5 квітня 1855 р. передав до «Основи» (надруковано у травневому номері 1862 р.). Відвідав Україну. У київському підпіллі був сприйнятий «як керівник заколоту»⁷⁶. Коли 1863 р. у Варшаві вибухнуло Січневе повстання, капітан російського генерального штабу З.Сераковський покинув службу й у Прибалтиці очолив загін сміливців, котрі стали на боротьбу з царатом під гаслом «За нашу і вашу свободу!». Переконався, що бракувало сил подолати самодержавного монстра, проте не міг не солідаризуватися з товаришами по зброї, став литовським воеводою-гетьманом «Доленгою»⁷⁷, бойовим побратимом Антанаса Мацкявічюса (Антоня Мацкевича) і Кастуся (Костянтина) Калиновського (який, зокрема, чітко заявив: «Польська справа – це наша справа, це справа свободи»⁷⁸).

У підконтрольних районах інсургенти знищували імперську адміністрацію, скасовували поміщицьке землеволодіння. «Сераковський – один із головних агітаторів Литви – устиг швидко справити величезний вплив на всю революційну партію. Особа його зробилася притягальною», – констатував командувач російської каральної експедиції генерал І.Ганецький⁷⁹. У доленгівців за засадничої умови «повного визнання» права литовського народу (як і українського) «незалежно й самостійно вирішувати свою долю, улаштувати свій політичний та соціальний лад» панувала «рівна взаємоповага» людей різних національностей, причому селяни-косинери отримували накази рідною мовою, адже литовською досконало володів інструктор П.Вівульський⁸⁰.

Слід додати, що хоча в Україні «заворушення» та «бунти» не набули планованого масштабу, на їхніх скрижальях увічнено земляків З.Сераковського – Е.Ружицького, П.Свенціцького, А.Юр'євича, В.Боровського, І.Коперницького,

⁷⁴ Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. – К., 1882. – С.82–83.

⁷⁵ Див.: Киевская старина. – 1885. – №1. – С.209.

⁷⁶ Koszczyk W. Zygmunt Sierakowski – naczelny wódz Żmudzi w r. 1863. – S.60.

⁷⁷ У зв'язку з цим псевдонімом виникла гіпотеза про З.Сераковського як автора підписаної «Станіслав Доленга» гострої «проукраїнської» репліки в польській пресі (див.: Вервес Г.Д. Т.Г.Шевченко і Польща. – К., 1964. – С.130–132). Примітна подробиця: «Станіслав Доленга» вдався до звороту «обидва береги Дніпра», характерного для листування З.Сераковського з Т.Шевченком.

⁷⁸ Смирнов А.Ф. Революционные связи народов России и Польши. – Москва, 1962. – С.269, 309–310; Шалькевич В.Ф. Кастусь Калиновский: страницы биографии. – Минск, 1988. – С.167–175.

⁷⁹ Новые материалы для биографии Зыгмунта Сераковского. – С.46.

⁸⁰ Laskarys J. Wyprawa Sierakowskiego na Kurlandję w 1863 r. // Pismo zbiorowe wydawane staniem i nakładem Towarzystwa Naukowego Młodzieży Polskiej w Paryżu. – Z.1. – Bendlikon, 1865. – S.44; Утин Н.И. Пропаганда и организация // Из истории русской литературы и общественной мысли 1860–1890-х годов. – Москва, 1977. – С.377.

П.Крижановського, В.Падлевського (батька З.Падлевського). А.Потебня, брат видатного філолога – О.Потебні, «був патріотом малоруським, а до польського руху приєднався, оскільки у програмі його Центрального комітету вбачав запоруку волі й для своєї Вітчизни»⁸¹. Українець М.Нечай командував партизанським загonom у Люблінській губернії. Авторитетними ватажками повстанців на Підляшші стали уродженці Київщини М.Гейденрейх («Крук») і П.Краснопевцев («Красновольський»), варшав'янами командував С.Бобровський – шляхтич із Бердичівського повіту, екс-студент Київського університету, прихильник самовизначення України⁸².

28 квітня 1863 р. важкопоранений «Доленґа» потрапив у полон. За нього Олександра II просили О.Суворов та іноземні дипломати. Підступні вершители його долі запропонували бранцеві свободу, аби виказав когось із соратників – керівників повстання. Без вагань відмовився, тим прискоривши смертний вирок. «Ваш гарт, Ваш запал, і Ваша мужність навчать, як треба боротися з деспотизмом», – славив його Дж.Гарібальді⁸³.

Революційного вождя Литви повісили у Вільні 15 (27) червня 1863 р. Мало того, що страта була варварською, адже у приреченого не загоїлася рана, а мужнє виголошення ним протесту «перед усім світом та Європою» глушив барабанний дріб⁸⁴, – власті позбиткувалися над його вдовою: вагітну, її заслали до Новгородської губернії, ще й із забороною листування. Не відаючи, де вона, їй нічим не могли зарадити близькі. А той, хто все затіяв, – Олександр II – згадав про особливу вигнанку 1866 р., вирішивши «відплатити» за замах Д.Каракозова. Терорист був етнічним росіянином⁸⁵, але під цю нагоду жандарми помстилися польці Аполонії Сераковській: із маленькою дочкою її запроторили у глушину Поволжя, де дитина швидко померла.

Чимало років ім'я Зигмунта Сераковського замовчувалося, утім не забувалося. Наприкінці ж XIX ст. зреалізувалися відразу декілька омріяних ним проєктів. У всеросійському загальному переписі населення 1897 р. провід обіймав його alter ego – Я.Станевич. Урятувавшись від переслідувань, на схилі віку він як ерудований фахівець ревно виконував обов'язки старшого редактора Центрального статистичного комітету МВС і з того відомства сумлінно «розщепив» основоположне для російської держави поняття «росіяни» («русские»)

⁸¹ Biblioteka Czart. – №6940. – Ark. 1 ob.

⁸² *Marachow G.* Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie (1861–1862) // *Przegląd Historyczny.* – 1958. – Z.4. – S.700–713; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 гг.: Библиографический словарь. – Москва, 1967. – С.29, 88; *Его же.* Список руководящих деятелей восстания 1863–1864 гг., составленный В.В. фон Валем // Руско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года. – Москва, 1962. – С.516, 540; *Фалькович С.М.* Левые течения в польской эмиграции накануне восстания 1863 г. // Там же. – С.132–133; *Rok 1863 na Ukrainie.* – Kraków, 1979; *Усенко П.Г.* Боровський // *Енциклопедія історії України.* – К., 2003. – Т.1. – С.350; *Його ж.* Гейденрейх-де-Генінг // Там само. – К., 2004. – Т.2. – С.66; *Його ж.* Краснопевцев // Там само. – К., 2008. – Т.5. – С.301.

⁸³ *Marciniak Z.* Zygmunt Sierakowski – bojownik o sprawiedliwość społeczną i wyzwolenie narodu. – S.188.

⁸⁴ *Бутковский Я.Н.* Из моих воспоминаний // *Исторический вестник.* – 1883. – Т.14. – С.101.

⁸⁵ *Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim...* – S.44. «Ти поляк?», – найперше запитав Олександр II Д.Каракозова. «Росіянин», – відповів той. «Чому ж ти стріляв у мене?», – здивувався імператор (див.: *Ерошкин Н.П.* Выстрел у Летнего сада // *Вопросы истории.* – 1993. – №7. – С.171–173).

на три гілки – власне російську («великоросійську»), білоруську та українську («малоросійську»). Завдяки по суті «відкритому голосуванню» було зафіксовано: від Польщі до Далекого Сходу й від Льодовитого океану до Центральної Азії ідентифіковані за мовою українці числом поступалися лише росіянам.

Із 23,5 млн людності Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній майже 3/4 (72%) становили українці. Росіян і білорусів сумарно тут налічувалося менше у 5,5 раза, євреїв – у 9 разів, німців – у 30, поляків – у 42 рази. Найбільша питома вага «російськомовних» мешканців означеного обширу підрахована в регіоні Таврії з Кримом – 27,9% (там поміж осілого контингенту було 42,2% українців, 13% – кримських татар). Частка «україномовних» вище середньої припала на Полтавщину (93%), Поділля (81%), Харківщину (80,6%) і Київщину (79,2%). Об'єктивно цей первісний референдум українства викристалізував чинник, що його не могла ігнорувати влада (недаремно затим виразно активізувалися спроби петицій про анулювання Емського указу, відзначення Шевченкових роковин тощо).

З економістом І.Вернадським 1860 р. З.Сераковський був делегований на лондонський Міжнародний статистичний конгрес, де мову було визнано за найвиразнішу ознаку національності, та, як член Російського географічного товариства, намагався відповідно зорганізувати петербурзький перепис. Закономірно, що чіткі директиви Я.Станевича розгалуженій мережі реєстраторів під завісу ХІХ ст. зумовили достовірність зібраних даних «розподілу населення за рідною мовою». Статистичний обрис українського народу «по обох Дніпра берегах» віддзеркалив духовну естафету від Т.Шевченка: модерно відлунувало сакраментальне Зиґмунтове: «Перша твоя справа, батьку»⁸⁶.

З.Сераковський не обмежувався лише політичною діяльністю⁸⁷ – не менші його здобутки у професійній сфері. Він мріяв, аби солдати та офіцери служили в рідній місцевості, спілкувалися між собою рідною мовою. Польський біолог, географ і революціонер Б.Дибовський 1906 р. опублікував у Львові його автентичні судження, в яких задля прищеплення воякам гуманності та громадянськості проектувалося трансформувати армію на «велику школу, велетенський розплідник освіти», де б визріли десятки тисяч народних учителів.

«На наш погляд, – міркував Зиґмунт, – кожен полк, кожна корпусна квартира – це свого роду університети, вони повинні поширювати просвіту на прилеглий край. [...] Ми не збираємося доводити, що наші офіцери повинні обернутися на фахових

⁸⁶ Див.: Усенко П.Г. Ідея перепису-2000 (до постановки проблеми) // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців. – Х., 1996. – С.298–300.

⁸⁷ За повідомленням газети «Ojczyzna», З.Сераковський у Петербурзі 1861–1862 рр. «був керівником військової громади, до якої входили поляки та росіяни, і сприяв утворенню громади суто російської, котра дійсно зорганізувалася» (цит. за: Русско-польские революционные связи... – С.206). Є свідчення, що він «ворохобив усю Росію», заснувавши комітет «Землі та волі» (див.: Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864. – Т.4. – Lwów, 1894. – З.1/2. – С.49). Докл. див.: Усенко П.Г. Російські, українські і польські демократи в боротьбі за революціонізування солдатських мас (кінець 50-х – початок 60-х років ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1981. – №7. – С.65–72.

хіміків, ботаніків тощо, проте література й галузь наук моральних досить широкі, у них доволі простору. Ми прагнемо мати серед офіцерів споборників на цій ниві»⁸⁸.

Т.Шевченко у серії картин «Притча про блудного сина» витворив сепію «Кара шпіцрутенами» та на сторінках «Щоденника» зосередив увагу на рядових, в яких «відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода»⁸⁹. І ось на конгресі у Великобританії З.Сераковський вимагав повсюдного засудження тілесних покарань. Доводив, що поки існує тортурна «зелена вулиця» кийків, «солдати не можуть не бути рабами, а офіцери – катами»⁹⁰. Із-за рубежу регулярно надсилав стислі звіти, які, за домовленістю, Я.Станевич форматував у доповідні записки. У Санкт-Петербурзі особливий інтерес викликали депеші з Парижа (в тому числі – про необхідність негайного припинення кріпосницьких езекуцій), їм протегував повноважний посол Росії у Франції граф П.Кисельов, вони потрапляли до імператора та його братів – генерал-адмірала Костянтина Миколайовича, шефа морського міністерства, і генерал-фельдцехмейстера Михайла Миколайовича, головного начальника військово-навчальних закладів. Записку про пенітенціарні установи французької армії автор сам вручив ліберальному великому князеві Костянтину⁹¹.

Свої висновки щодо скасування тілесних покарань, упровадження гласних судів і в'язниць-майстерень, 1862 р. З.Сераковський підкріпив «Витягами з листів про військово-карні законодавства та про військові установи найголовніших європейських держав». Окрім того, Я.Станевич акцентовано зреферував їх у безцензурному «Военном сборнике», сформулювавши тезу: «Деякі механічні закони цілком застосовуються у світі моральному. Відомо, що всяке тіло має межу стискання, за яким збуджується вже або реакція, котра протидіє силі, або руйнація тіла»⁹².

17 квітня 1863 р. феодальну каральну систему було зламано. Позбулися наруги киями та різками мільйони служивих, у тому числі – маса українців, адже, за підрахунками М.Чернишевського, «кількість рекрутів, забраних із кожного покоління податних станів», дорівнювала «близько чверті всієї кількості людей чоловічої статі, що досягли повноліття»⁹³. Почалася певна гуманізація армійських виправних підрозділів. З.Сераковський наполягав, щоб арештанти в них працювали не інакше, як за заробітну платню, щоби за сумлінність, гарну поведінку їм скорочували терміни ув'язнення, щоби їх навчали

⁸⁸ *Dybowski B.* Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. – S.72–74.

⁸⁹ *Шевченко Т.Г.* Повне видання творів. – Т.10. – С.14; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.5. – С.15.

⁹⁰ Цей вираз із роману М.Чернишевського «Пролог» належить Соколовському, чийм прототипом був З.Сераковський (див.: *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. – Т.13. – Москва, 1949. – С.118).

⁹¹ РГВИА. – Ф.801. – Оп.99/73. – Д.180. – Л.11–120; Российский государственный архив военно-морского флота (далі – РГВМФ). – Ф.224. – Оп.1. – Д.306. – Л.2.

⁹² Заметки по поводу «Извлечений из писем о военно-уголовных законодательствах и о военных учреждениях главнейших европейских государств» // Военный сборник. – 1862. – №6. – С.371.

⁹³ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. – Т.7. – С.642.

грамоті та ремеслам, і поводження з ними «постійно нагадувало, що вони не покидьки суспільства, а військові чини»⁹⁴.

Шлях З.Сераковського від репресованого рядового лінійного батальйону на пустельному Мангішлаку до солідної міністерської посади неодноразово аналізував Ю.Пілсудський, котрому належать міркування, що постать «великого жовніра», «автора права для рядових», «натхненника нових методів, які вже простували цілою Європою», – епохальна, а його вплив виявився «магічним», адже спрямовував «у напрямі, цілком новітньому, не лише Польщу, але й загарбницьку російську державу»⁹⁵. Риси З.Сераковського як «агітатора з практичною жилкою» зацікавили В.Леніна⁹⁶, а притаманне йому «ентузіастичне щире слово» відзначав О.Кониський⁹⁷. «Безперечним демократом» уважав його М.Драгоманов⁹⁸. «Найшляхетніший і найчистіший», – так охарактеризував визначного діяча визвольного руху О.Герцен⁹⁹.

Замолоду Зигмунт Сераковський пройнявся романтикою волелюбності, прометеевим уболіванням за людей, жертовністю, самовідданістю в боротьбі за світлі ідеали. «Я бажав би, щоби життя моє було живою поемою»¹⁰⁰, – мріяв він 1850 р. І попри невблаганні обставини, котрі повсякчас ставали на заваді, у неспокої буднів викарбував крізь задуху «нежитія» нетлінну героїчну стезю. Поряд із «батьком» – Тарасом Шевченком – увійшов до історії гідним сином Вітчизни, польським споборником України.

⁹⁴ РГАВМФ. – Ф.224. – Оп.1. – Д.306. – Л.11 об. – 12.

⁹⁵ *Piłsudski J.* Rok 1863. – Warszawa, 1989. – S.193, 202–203.

⁹⁶ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.29. – К., 1972. – С.573.

⁹⁷ *Кониський О.Я.* Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. – К., 1991. – С.372.

⁹⁸ *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1882. – С.185.

⁹⁹ Сигизмунд Сераковский // Колокол. – 1863. – 1.VIII; *Герцен А.И.* Собрание сочинений. – Т.17. – С.218–220.

¹⁰⁰ *Koszczyz W.* Zygmunt Sierakowski – naczelny wódz Żmudzi w r. 1863. – S.43–44.

In the article covers the live race of Z.Serakovskyy, one of the leaders of national liberation uprising of 1863. The main attention is paid to his relationship with T.Shevchenko.

Keywords: *Sierakowski, Shevchenko, Russian Empire, liberation movement, exile, military academy.*

